

KORXONALAR FAOLIYATIDA YUZAGA KELADIGAN IQTISODIY NOBARQAROR VAZIYATLARNING SABABLARINI TAHLIL QILISHNING NAZARIY ASOSLARI

Javlijev Nuriddin Bektemir o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori, i.f.d. (DSc)

kuldashevKM@gmail.com

ARTICLE INFORMATION	ABSTRACT
Volume: 1 Issue: 11 DOI: https://doi.org/10.55439/INSURE/vol1_iss11/a3	Mazkur maqolada Iqtisodiyotning beqarorligi, to'lovlar aylanmasining sekinlashishi, to'lovlarni to'lay olmaslik, umumiy qarzlarni, korxonalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning uzilishi sifatida ko'rishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham iqtisodiy nochor korxonalar faoliyati bo'yicha to'xtalib o'tilgani bejiz emas. "Bankrotlik borasidagi hozirgi tartib-tamoyillar korxonalarni tugatish va mol-mulkdan tushgan mablag'lar hisobidan qarzlarni qoplashni nazarda tutadi. Shuning uchun so'nggi 3 yilda atigi 3 ta korxonada sanatsiya qo'llangan, xolos. Endi bunday qoidadan butunlay voz kechib, to'lovga qobiliyatsiz korxonalarni eng ilg'or xorijiy tajriba asosida sog'lomlashtirish bo'yicha yangi tizim joriy etamiz". Mamlakatimizda amalga oshirilgan besh yillik islohotlar jarayonida erishilgan eng muhim yutuqlardan biri O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning ortga qaytmas tus olganligidir Bozor iqtisodiyotida iqtisodiyot subektlari iqtisodiy jihatdan to'la erkin bo'lgani holda, raqobat kurashiga qo'shiladilar. Ayrim bozor subektlariga bu kurash beqiyos imkoniyatlar eshigini ochib bersa, boshqalarining boshi berk ko'chaga kirib qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Mukammal raqobat sharoitida g'alaba yoki mag'lubiyat muqarrar narsaki, uni to'xtatib qolish juda qiyin. Boshqacha aytgach, davomli raqobat kurashi doimo iqtisodiy nochorlik yoki bankrotlikka tushirish variantlari ehtimolini ko'paytiradi. Yangidan tashkil topayotgan har bir korxona-muassasalarning o'z faoliyatini to'xtatganlari ham bo'ladi. Raqobatbardosh bo'lmagan korxonalar o'z joyini boshqalariga bo'shatib berishga majbur. KEYWORDS <i>To'lovga layoqatsizlik, risk, risklarni boshqarish, makroiqtisodiy barqarorlik, prognozlashtirish, qayta moliyalash stavkasi, inflyatsiya.</i>

Kirish(Introduction/Введение)

Darhaqiqat, Tadbirkorlik faoliyatining xavf-xatarli tabiati sifatida to'lovlarni to'lay olmaslik, umumiy qarzlarni, korxonalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning uzilishi sifatida ko'rishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham iqtisodiy nochor korxonalar faoliyati bo'yicha to'xtalib o'tilgani bejiz emas. "Bankrotlik borasidagi hozirgi tartib-tamoyillar korxonalarni tugatish va mol-mulkdan tushgan mablag'lar hisobidan qarzlarni qoplashni nazarda tutadi. Shuning uchun so'nggi 3 yilda atigi 3 ta korxonada sanatsiya qo'llangan, xolos. Endi bunday qoidadan butunlay voz kechib, to'lovga qobiliyatsiz korxonalarni eng ilg'or xorijiy tajriba asosida sog'lomlashtirish bo'yicha yangi tizim joriy etamiz". Mamlakatimizda amalga oshirilgan besh yillik islohotlar jarayonida erishilgan eng muhim yutuqlardan biri O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning ortga qaytmas tus olganligidir Bozor iqtisodiyotida iqtisodiyot subektlari iqtisodiy jihatdan to'la erkin bo'lgani holda, raqobat kurashiga qo'shiladilar. Ayrim bozor subektlariga bu kurash beqiyos imkoniyatlar eshigini ochib bersa, boshqalarining boshi berk ko'chaga kirib qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Mukammal raqobat sharoitida g'alaba yoki mag'lubiyat muqarrar narsaki, uni to'xtatib qolish juda qiyin. Boshqacha aytgach, davomli raqobat kurashi doimo iqtisodiy nochorlik yoki bankrotlikka tushirish variantlari ehtimolini ko'paytiradi. Yangidan tashkil topayotgan har bir korxona-muassasalarning o'z faoliyatini to'xtatganlari ham bo'ladi. Raqobatbardosh bo'lmagan korxonalar o'z joyini boshqalariga bo'shatib berishga majbur.

2017-2021-yillarda mamlakatimizni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan isloh qilishga qaratilgan 300 ga yaqin qonun va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 4 mingdan ortiq qarori qabul qilindi. Shuningdek, inson huquqlarini ta'minlash, davlat organlarining mas'uliyati va ochiqqligini kuchaytirish, fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari, aholi va jamoat birlashmalarining siyosiy faolligini oshirish borasida tizimli ishlar amalga oshirildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review, Analiz literatury).

Федотова М.А. moliyaviy barqarorlik bo'yicha shunday deydi: Aylanma mablag'lar va tovar-moddiy zaxiralar aylanmasini tahlil qilish ayniqsa muhimdir. Daromadning barqarorligini tahlil qilish ham o'rinli ko'rinadi: nima uchun davrdan davrga daromadning o'zgarishi qanchalik kam bo'lsa, moliyaviy barqarorlik shunchalik barqaror bo'ladi korxonaning pozitsiyasi. Inventarizatsiyaning yuqori aylanmasi odatda boshqaruv samaradorligining dalili sifatida qaraladi aktivlar, lekin bu inventar tanqisligi xavfini oshiradi. Градова А.П. ning fikricha Korxonaning moliyaviy barqarorligining umumiy ko'rsatkichi uning rentabelligidir. Daromadlilik ko'rsatkichlari ikki guruhga bo'linadi: kapitalning rentabellik koeffitsientlari va sotishdan tushgan daromad koeffitsientlaridir. Хеддервик Книнг ta'kidlashicha, Kompaniyaning moliyaviy holati va istiqbollari haqida umumiy tushuncha olish uchun tashqi omillarni ham hisobga olish kerak. Moliyaviy hisobotdagi ma'lumotlardan hisoblangan nisbatlar muhim, ammo to'liq emas. Iqtisodiy va moliyaviy nisbatlar uchun umumiy qabul qilingan "ideal" qiymatlarning yo'qligi bilan bog'liq qiyinchiliklarni qisman o'zgartirish orqali bartaraf etish mumkin. Ushbu usullarning eng mashhurlari:

- bir necha yillar uchun koeffitsient qiymatini aniqlash;
- bir kompaniyaning koeffitsient qiymatlarini qiymatlar bilan taqqoslash.

Krijanovskiy B.T.ning fikriga ko'ra, Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda kreditorlik qarzlarni qayta tashkil etish deganda kreditorlik qarzlarni o'zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui tushuniladi. Qayta qurishga qaratilgan moliyaviy sog'lomlashtirish choralari korxonaning kreditorlik qarzlari, shu jumladan muddati o'tgan qarzlari o'z ichiga oladi:

- to'lovlarni kechiktirish va bo'lib-bo'lib to'lash;
- o'zaro to'lov talablarini hisobga olish (offset);
- mol-mulkni kreditora berish orqali qarzni to'lash uchun;

- qarzni aktsiyalarga almashtirish;
- qarz majburiyatlarini sotish.

Tadqiqot maqsadi va usullari (Research objective and methods, Цель и методы исследования).

Tadqiqot jarayonida tizimliy yondashuv, omilli tahlil, statistik va moliyaviy tahlil, ekspert baxolash, axborotni qayta ishlash, matematik modellash va boshqa usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results, Анализ и результаты).

Tahlillarga ko'ra, klassik iqtisodiy maktabga nisbatan, Neoklassik iqtisodiy maktab vakillari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda mikro iqtisodiy yondashuvlarga ustuvorlik qaratilganligi ular tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy qarashlar bugungi kunda sanoat korxonalarida ishlab chiqarish harajatlarini shakllantirish va takomillashtirish amaliyotiga yaqinroq ekanligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, Neoklassik iqtisodiy maktab vakillari tomonidan ishlab chiqilgan va tadqiqot jarayonida foydalanilgan "me'yoriy miqdorlar" bugungi kunda ham aksariyat ishlab chiqarish korxonalari amaliyotida keng foydalaniladi.

Zamonaviy iqtisodiy munosabatlar tizimida sanoat korxonalari ishlab chiqarish harajatlari iqtisodiyot nazariyasi, korxona iqtisodiyoti, ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish va boshqarish texnologiyasi, buxgalteriya hisobi, kadrlar boshqaruvi, mahsulot sifatini boshqarish, korxona faoliyatini texnik-iqtisodiy va moliyaviy-xo'jalik tahlili, moliyaviy hisob va boshqaruv hisobi kabi sohalar ob'ekti sifatida baholanadi. Ushbu holat bugungi kunda sanoat korxonalarida ishlab chiqarish harajatlarini tashkil etish va uning samaradorligini oshirish bilan bog'liq bo'lgan.

Korxonaning moliyaviy holatini belgilovchi omillarning tasnifi⁸

Faktorlar guruhlari		Tashqi (ekzogen) omillar
Xalqaro	Umumiy iqtisodiy	- milliy iqtisodiyotni jahon iqtisodiy munosabatlari tizimiga kiritish - transmilliy banklarning moliyaviy siyosati - erkin iqtisodiy zonalar, erkin savdo zonalarini shakllantirish
	Tashqi siyosat	- xalqaro savdo shartnomalarini tuzish - tarif shartnomalari
	Xalqaro musobaqa	- qo'shma korxonalar tashkil etish - xalqaro marketing - litsenziyalangan savdo - xorijiy hamkorlarning moliyaviy barqarorligi - strategik boshqaruv zonalarini yaratish
Milliy	Davlatning ichki iqtisodiy siyosati	- moliya tizimining holati - mulka munosabati - yer siyosati tamoyillari - tadbirkorlikka munosabat - soliq siyosati - monopolvani cheklash - raqobatni qo'llab-quvvatlash
	Iqtisodiy va ijtimoiy	- iqtisodiy rivojlanishning tsiklikligi - daromad darajasi, aholining to'planishi - samarali talab (narx darajasi, kredit olish qobiliyati) - tadbirkorlik faoliyati
Mintaqaviy bozor	Etnogeopsixologik	- iste'molchilarning afzalliklari - aholining odatlari, an'analari va iste'mol normalari
	Ilmiy va texnik	- dizaynlarning yangiligi - texnologiya darajasi
	Raqobatbardosh	- mahsulot raqobatbardoshligi - ishlab chiqarish xarajatlari darajasi - mahsulot sifati - marketing darajasi
Raqobatbardosh firmalar		- Ichki (endogen) - maqsadi, faoliyat turi, iqtisodiy yo'nalishi - an'analar, obro' va imidj - raibariyat va xodimlarning malaka darajasi
Ishlash tamoyillari		- mulkchilik shakli - tashkiliy boshqaruv tuzilmasi - boshqaruv tizimini tashkil etish - innovation faoliyat - ishlab chiqarishni tashkil etish - qat'iy moslashuvchanlik - mutaxassislik shakli - ishlab chiqarish konsentratsiyasi - ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish
Resurslar va ulardan foydalanish		- foydalaniladigan resurslar turlari - ishlab chiqarish vositalari va usullarining progressivligi - ishlab chiqarish tsiklining davomiyligi - inventar darajasi - mablag'lar aylanmasi

Respublikamiz qonunchiligida iqtisodiy nochorlik bankrotlik tushunchasi bilan bir xil atama sifatida qo'llaniladi. Buni "Bankrotlik to'g'risida"gi Qonunning

3- moddasining birinchi qismida berilgan ta'rifdan ko'rish mumkin. Ya'ni: bankrotlik (iqtisodiy nochorlik) - xo'jalik sudi tomonidan e'tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini to'la hajmda qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini to'la hajmda bajarishga qodir emasligi.

References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 24.01.2020. <https://president.uz/uz/lists/view/3324>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yil 26-martdagi Investitsiya forumidagi nutqi.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarda Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.

O'tkazilgan tadqiqotlardan ma'lumki, bankrotlik - amaliyotda ikki xil ma'noda qo'llaniladi. Bir tomondan iqtisodiy nochor korxonalarni sog'lomlashtirish yoki tugatish bilan bog'liq bo'gan taomillar kompleksiga nisbatan ishlatilsa, ikkinchi tomondan, istiqbolsiz korxonalar tomonidan tugatish davridagi holatiga baho berishda foydalaniladi. Ya'ni, bankrotlik atamasi ham taomillar tizimini, ham istiqbolsiz korxonaning holatini anglatadi.

Iqtisodiy nochorlik esa - bu korxonaning moliyaviy natijalarini, iqtisodiy ahvolini va to'lov qobiliyatini pasayishi bo'lib, o'z majburiyatini belgilangan muddatda bajara olmagan sharoitlarda vujudga keladi. Aslida, to'lovga qobiliyatsizlik iqtisodiy nochorlikni keltirib chiqaradi. Amaliyotda ham to'lovga qobiliyati yo'qolgandan so'ng iqtisodiy nochor korxona, deb yuritiladi lekin bir paytda bankrot atamasi ham qo'llanib ketaveradi. Shu sababli, bankrotlik kategoriyasiga nisbatan iqtisodiy nochorlik kategoriyasi yuzaga kelish davri va mazmuni jihatidan farq qilishi bo'yicha aniq mezonlarni ishlab chiqish zarur.

O'zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi tomonidan korxonalarni(korxonalar)ni iqtisodiy nochor, deb topishning tartiblari belgilanadi. Ushbu agentlik tomonidan yuridik shaxslarni iqtisodiy nochorligi mezonlari ishlab chiqilgan. Korxonalarining moliyaviy holatini baholashda quyidagi koeffitsientlarni aniqlash tavsiya etilgan:

- To'lov qobiliyat yoki qoplanish koeffitsienti (Kt);
- Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti (Km);
- O'zlik mablag'lari manbasi bilan ta'minlanganlik koeffitsienti (Kamm);

• o'z va qarz mablag'larining o'zaro nisbati koeffitsienti (Kuz/q);

- Aktivlarning rentabellik koeffitsienti (Kar);
- Quvvatlardan foydalanganlik koeffitsienti (Kq);
- Asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti (Kav);
- Muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning mavjudlik holati.

Leikin yuqoridagi ko'rsatkichlar tizimi ham, iqtisodiy adabiyotlar keltirilgan ko'rsatkichlar tizimi ham shuni namoyon qilmoqdaki, iqtisodiy nochorlik masalalarida haliyam ma'lum chalkashliklar borligini ko'rsatadi.

Xulosa (Conclusion, Заключение).

Korxonalar faoliyatida yuzaga keladigan iqtisodiy nobarqaror vaziyatlarning oldini olish va sabablarini tahlil qilish bo'yicha quyidagi xulosalar, taklif va tavsiyalar shakllantirildi.

Korxonalarining to'lovga layoqatsizlik holatiga qarshi transformativ boshqaruv funksiyalari quyidagi yo'nalishlarda belgilangan bo'lib, ishlabchiqarish-iqtisodiy (korxonaning tashkiliy tuzilmasini qayta qurish), investitsiya (ishlab chiqarishning texnik va texnologik tizimini modernizatsiya qilish), moliyaviy (qarz va majburiyatlarini qayta qurish va boshqalar), debitorlik qarzlarni undirish, joriy qarzni to'lash va ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun mablag'larni safarbar qilish uchun samarali moliyaviy texnologiyalardan foydalanish mexanizmi yaratilgan.

Korxona rentabelligining nisbatan pasayishi va xarajatlarni to'lashda yuzaga keladigan qiyinchiliklar tufayli naqd pul taqchilligi yuzaga keladi. Agar kreditorlar biznesga yuqori foiz stavkalarida ham kredit berishni davom ettirishni juda xavfli deb hisoblasa, bu kamomad yanada kuchayadi, chunki biznesning o'z kapitali qiymatining pasayishi bilan to'lanmaslik xavfi ortadi. Shu sababli, kredit shartnomalarini uzaytirish va ularni qayta qurish imkoniyati juda muammoli bo'lib qoladi va kompaniya nafaqat foizlarni, balki asosiy qarz miqdorini ham to'lashi kerakligi taklif etiladi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda tadbirkorlik tapvakkalchiliklari sug'urtasini rivojlantirishga qaratilgan quyidagi tadbirlarni amalga oshirish taklif etiladi.

Fan va texnikaning rivojlanish darajasi mahsulot ishlab chiqarish jarayonining texnologik tomonini va uning raqobatbardoshligini belgilaydi. Raqobat ustunliklarini ta'minlash uchun korxona tomonidan ishlab chiqarish texnologiyasidagi o'zgarishlar, qoida tariqasida, katta kapital qo'yilmalarni talab qiladi va uzoq vaqt davomida korxonaning rentabelligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi keltirildi.

4. Вахобов А.В., Ибрагимов А.Т. «Молиявий таҳлил». Дарслик. Т., «Ўзбекистон» - 2002 й., 111-бет
5. Федотова М.А. Как оценить финансовую устойчивость предприятия? // Финансы. 1995. №6. С. 13
6. Shodmonov Sh. Ishlab chiqarish harajatlari [elektron manba]. URL: <https://qomus.info/encyclopedia/cat-t/ishlab-chiqarish-xarajatlari-uz/>
7. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой / Под ред. Градова А.П., Кузина Б.И. СПб. Специальная литература. 1996. С.97.
8. Чемерисова Е.Ю. Договор страхования предпринимательских рисков. Автореферат дис. ... канд. юр. наук : 08.00.05 Казан, 2015 179 с.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида” ги Қонун. 2019 йил 25 декабрь. Lex.UZ
10. Филин С., Панкратова Ю. Прогнозирование прибыли венчурных проектов. // РИСК 2001 №2 с.19.
11. Stat.uz сайти.
12. IMDA.UZ сайти.